

ЯКІВ ОМЕЛЯНОВИЧ РИЖЕНКО

Народився 13 листопада 1892 р. в с. Пустовійтове Кременчуцького повіту (зараз Глобинського району) на Полтавщині. Після закінчення педагогічного училища, Московського міського університету ім. Шанявського працював вчителем на Полтавщині. Учасник Першої світової війни. З червня 1923 р. заступник завідуючого, з жовтня - завідуючий Полтавським педагогічним музеєм. В грудні 1924 р. - завідуючий етнографічним відділом та заступник директора по науковій роботі Центрального пролетарського музею Полтавщини. В 1926 р. вступає до аспірантури при кафедрі історії української культури академіка Д.І.Багалія. 6 березня 1931 р. був заарештований за звинувачуванням в антирадянській діяльності. 21 лютого 1932 р. засуджений до виселення з України. Помер 29 травня 1974 р. Реабілітований 19 червня 1989 р.

Яків Омелянович Риженко належав покоління дослідників історії України, яке формувалося за радянської влади. Але, водночас, він став спадкоємцем кращих наукових традицій дореволюційної школи українських істориків. Останнє і визначило його трагічну долю в 30-ті роки, які на багато десятиліть накрили завісою мовчання ім'я талановитого науковця та громадського діяча.

Народився Я. О. Риженко 13 листопада 1892 р. в с.Пустовійтове Кременчуцького повіту (зараз Глобинського району) на Полтавщині в родині селянина¹. Отримавши початкову освіту, на кошти Кременчуцького земства він поступив до педагогічного училища. Опісля почав працювати учителем сільської школи. Згодом - виїхав до Москви, де вступив до міського університету ім.Шанявського. З 20 березня 1914 р. Я. О. Риженко - учитель і одночасно завідувач двокласної школи в с.Мало-Перецепино на Полтавщині².

Працювати довго тут, однак, не вдалося. Розпочалася перша світова війна. І вже на початку 1915 р. Я. О. Риженко був мобілізований до царської армії. Лише після лютневої революції повернувся до с.Мало-Перецепино, де вчителювала дружина - Катерина Олександрівна Зозуліна.

Згодом Яків Омелянович очолює місцеву двокласну школу, активно включається в роботу місцевих земських установ та кооперативу "Селянська спілка".

Не залишає поля громадської діяльності Я. О. Риженко і після встановлення на початку 1918 р. радянської влади на території Полтавщини. Коли ж в село вступили окупаційні війська кайзерівської Німеччини, Яків Омелянович, переселився до с.Селещина. Однак, отримати тут роботу відразу не вдалося. Школу зайняли німці і заняття не проводилися. В пошуках заробітку Я. О. Риженко виїхав до Полтави і тимчасово влаштувався на роботу в педагогічному бюро губернського земства. Одночасно з цим викладав на учительських курсах в Лубнах і Ромнах.

1918 рік - один з найдраматичніших у житті Я. О. Риженка. Гнітила не лише відсутність постійної роботи, побутова невлаштованість. Турбувало й інше... Як і значна частина української інтелігенції, Я. О. Риженко поклав особливі надії на Центральну Раду, вірив, що вона зможе відродити культуру України, відкрити широкі можливості її народу вільно працювати на своїй землі. Тому глибоко переживав фактичне усунення Центральної Ради з політичної арени в період австро-німецької окупації України. "Я став обивателем, - писав Я. О. Риженко. - Отримав клапчик землі, почав його обробляти, завів корову і закрався у вузькій сфері особистих інтересів"³.

Лише на початку 20-х років Я. О. Риженко знову повернувся до активної громадської діяльності. Помітивши молодого, освіченого сільського вчителя, губернське правління спілки "Робос" в червні 1923 р. запропонувало йому посаду заступника завідуючого, а в жовтні цього ж року призначило завідуючим Полтавським педагогічним музеєм. Після об'єднання останнього з Центральним пролетарським музеєм Полтавщини, Я. О. Риженко в грудні 1924 р. стає керівником етнографічного відділу та заступником директора музею по науковій роботі⁴.

Усвідомлюючи необхідність підвищення своєї кваліфікації музейного працівника, фахівця-етнографа, в 1926 р., успішно витримавши вступні іспити, Яків Омелянович

вступає до аспірантури при кафедрі історії української культури академіка Д. І. Багалія⁵. “Потрібно було багато зусиль і праці, - писав пізніше Я. О. Риженко, - щоб одночасно з роботою чисто службовою виконувати і роботу аспірантську”. Однак, наполегливість, виключна працездатність давали свої позитивні результати. Не останню роль відіграло творче спілкування початкуючого дослідника з своїми досвідченими наставниками - академіком Д. І. Багалієм, завідуючим етнографічною секцією кафедри О.В.Ветуховим, відомим етнографом П. Г. Ковалевським, молодими науковцями К. Г. Червяком, Б. К. Пилипенком, А. П. Ковалевським та іншими.

В результаті незабаром побачили світ праці Я. О. Риженка про кустарно-ремісничу промисловість і побутово-етнографічні особливості Полтавщини⁶, значення краєзнавства у виховній та культурно-освітній роботі⁷. Увагу фахівців привернув його нарис з історії Полтавського краєзнавчого музею, в якому зроблений огляд найбільш цінних етнографічних, художніх, кустарно-ремісничих та інших музейних збірок⁸.

Після успішного захисту в 1929 р. дисертаційної роботи Я. О. Риженко отримав ряд привабливих пропозицій. Йому пропонували залишитись на кафедрі Д. І. Багалія. Розраховував на здібного науковця і Науково-дослідний інститут матеріальної культури під керівництвом О. С. Федоровського. Однак, як зазначив сам Я. О. Риженко, душею він зрісся з музеєм, не уявляв свого життя без нього. Тому, не пориваючи зв'язку з науковими установами Харкова, залишився працювати в Полтаві⁹.

В 1925 р. він виступив з ініціативою проведення реорганізації експозиції Полтавського краєзнавчого музею. Ось як оцінював її результати журнал “Жизнь искусства”: “Надзвичайно цінні матеріали зібрані з величезною любов'ю, опрацьовані і систематизовані для начного огляду широких трудящих мас... В даний час музей за кількістю і якістю своїх колекцій серед провінційних музеїв стоїть на першому місці”¹⁰.

Центральне місце в експозиції музею займали

етнографічні експонати, значною мірою зібрані і опрацьовані особисто Я. О. Риженком. Поповнити збірки відділу предметами українського побуту, мистецтва та промислів дало можливість проведення раду наукових експедицій. Так, в 1926-1927 рр. під керівництвом Я. О. Риженка розпочалось комплексне монографічне дослідження Опішнянського району, до якого було споряджено дві експедиції музею. Перша - досліджувала природу району, інша - побут і виробництво. В результаті їх роботи було зібрано чимало цінних експонатів, що характеризували кустарні промисли і ремесла, традиції житлового та господарського будівництва, ювелірне мистецтво шиття. Музейними працівниками було записано біля 500 загадок, різдвяних віршів, колядок тощо¹¹.

Належну увагу приділяв також Я. О. Риженко питанням екскурсійного обслуговування населення. З метою його суттєвого поліпшення спільними зусиллями працівників музею та окрполітосвіти було відкрите екскурсійне бюро, створена мережа громадських екскурсоводів. Лише за 1926-1927 рр. музей відвідало 2215 екскурсій (84614 екскурсантів)¹². Увагу полтавчан та гостей міста привернули такі виставки музею, як "Гончарство Полтавщини", "Килимарство й килими Полтавщини", "Українське шиття" та інші. Свого наукового значення не втратили підготовлені Я. О. Риженком путівники цих виставок¹³.

Активізації туристсько-екскурсійної роботи на Полтавщині, розв'язанню важливих завдань музейного будівництва, пропаганди історико-культурної спадщини краю значною мірою сприяв і підготовлений за участю Я. О. Риженка оригінальний, як для 20-х років, "Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі" (Полтава, 1927.-68 с.) Крім загальних статей, назване видання включало в себе складену Я. О. Риженком типову схему експозицій районного та шкільного музеїв, перелік основних пам'яток Полтави, кожна з яких була включена в маршрут певних тематичних екскурсій і супроводжувалась відповідними поясненнями про пов'язані з нею історичні події.

Популяризуючи історико-культурні пам'ятки, Я. О. Риженко доклав чимало зусиль для їх збереження. Коли на початку 1927 р. у Полтаві утворилась окружна комісія охорони пам'яток культури і природи, він, цілком закономірно, увійшов до її складу¹⁴. В цьому ж році Я. О. Риженко був прийнятий у наукову секцію спілки "Робос", а згодом навіть увійшов до складу її керівних органів. Не залишився досвідчений фахівець поза діяльністю окружної Комісії по увічненню пам'яті М. М. Коцюбинського. Нарешті, визнанням особистих заслуг Я. О. Риженка в дослідженні Полтавщини стало його обрання дійсним членом Полтавського наукового товариства при ВУАН¹⁵.

Тісні творчі контакти встановилися у Я. О. Риженка з вченими Всеукраїнської Академії наук. В 1929 р. етнографічна секція при ВУАН запропонувала йому співробітництво з "Етнографічним вісником". Спеціально для цього видання Я. О. Риженко підготував цікаву розвідку "До економіки чумацтва на Полтавщині в другій половині XIX ст." Зацікавився він також пропозицією здійснити фундаментальне ретроспективне дослідження про розвиток цехів в Україні. Але завершити розпочату роботу так і не зміг.

За звинуваченням в антирадянській діяльності, як начебто полягала в розповсюдженні антимарксистських поглядів, ствердженні "вульгарно-націоналістичних тенденцій", 6 березня 1931 р. Я. О. Риженко був заарештований органами ДПУ. Правду кажучи, окрім досить неконкретних свідчень про належність до контрреволюційної організації, слідство ніяких доказів проти нього не мало. Однак, у складеному звинувачувальному висновку стверджувалось, що Я. О. Риженко без додаткової обробки був завербований до "Українського національного центру" і готував наукові кадри молоді до повалення радянської влади. Можна лише здогадуватись, як зустрів подібний висновок Я. О. Риженко. Коли ж про звинувачення довідалася його дружина, вона не витримала - потрапила до психіатричної лікарні. Вже звідти зверталася до Генерального прокурора України з проханням

переглянути справу чоловіка. У відповідь з Харкова прийшло лише рішення трійки при Колегії ДПУ республіки від 21 лютого 1932 р. про засудження Я. О. Риженка за ст.54 КК УСРР до виселення з України та заборону проживати на її території протягом трьох років¹⁶. Засланий до Астрахані, він неодноразово звертався до правоохоронних органів із заявами про зняття судимості, але, так і не дочекавшись позитивного рішення, помер 29 травня 1974 р.

Лише 19 червня 1989 р. у відповідності з Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 16 січня 1989 р. вчений, талановитий організатор музейної справи, поборник збереження національної культурної спадщини буде реабілітований. Без сумніву, його творчий доробок стане в нагоді тим, хто дбайливо, без зайвої метушні, відроджує духовність України, її багатовікові історичні та культурні традиції. "Пройдуть роки, - писав в одній з своїх праць Яків Омелянович Риженко, - перебудується життя, на сцену вийдуть нові мистецькі форми, але й вони в процесі свого творення будуть черпати живильну вологу з глибокого колодязя народної творчості"¹⁷. Які пророчі слова!

¹ Білокінь С. І. Риженко Яків Омелянович//Українська радянська енциклопедія. -К., 1983.-Т. ІХ.-С. 367.

² Центральний державний архів вищих органів та управління України (далі - ЦДАВО України) - Ф. 166, оп. 6, спр. 811.-Арк. 230 зв.; оп. 12, спр. 6475.-Арк. 5-6.

³ Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 15125.-Арк. 85.

⁴ ЦДАВО України.-Ф.166, оп. 12, спр. 6475.-Арк. 5-7.

⁵ Там само. - Оп. 6, спр. 4579.-Арк. 20; спр. 4520.-Арк. 59.

⁶ Риженко Я. Кустарна ремісничка промисловість//Збірник. Том II. Полтавщина.-Полтава, 1927.-С. 257-306; його ж. Населення Полтавщини та його побут//Там само.-С. 331-340.

⁷ *Риженко Я.* Краєзнавство та екскурсії//Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. - Полтава, 1927.-С. 5-10; *Його ж.* Екскурсії в політосвітроботі//Там само.-С. 17-20.

⁸ *Риженко Я.* Полтавський державний музей (Історичний нарис)//Збірник. Том 1. Присвячений 35-річчю музею. - Полтава, 1928.-С. 1-15; *Його ж.* Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості//Там само.-С. 63-116.

⁹ ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 4581.-Арк. 328; оп. 9, спр. 381.-Арк. 51.

¹⁰ *Безруких П.* По Червоной Украине (На Полтавщине)//Жизнь искусства.-М.-1926.-№ 43.-С. 6-7.

¹¹ *Риженко Я.* Полтавський державний музей (історичний нарис).-С. 12; *Його ж.* Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості.-С. 63; *Якр (Яків Риженко)* Полтавський державний музей//Комуніст.-1927.-19 серпня.

¹² *Риженко Я.* Полтавський державний музей. Досягнення за 10 років Жовтня//Більшовик Полтавщини.-1927.-3 листоп.

¹³ *Риженко Я.* Килимарство й килими Полтавщини. - Полтава, 1928.-16 с.; *Його ж.* Українське шитво. - Полтава, 1929.-28 с.; *Його ж.* Гончарство Полтавщини. - Полтава, 1930.-16 с.

¹⁴ ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 6, спр. 9419.-Арк. 16.

¹⁵ Там само.-Оп. 12, спр. 6475.-Арк. 3.

¹⁶ Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 15125.

¹⁷ *Риженко Я.* Українське шитво.-С. 28.